

debtor for today in general is not used by a debtor. Together with it, when even after the set of legal force of decision of court about the ahead of shedule penalty of all payments by credit agreements, a bank continues to count percents and other fine approvals by agreement, dissolution of agreement becomes the unique method of defence of rights and legal interests of borrower.

Keywords: debtor, financial crisis, non-fulfillment of responsibilities, dissolution of agreement, shedule penalty.

УДК 347.512-053.6

Л. О. Єсінова

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ШКОДУ, ЗАПОДІЯНУ МАЛОЛІТНІМИ ФІЗИЧНИМИ ОСОБАМИ

Зобов'язання щодо відшкодування шкоди є одним із найдавніших різновидів цивільних правовідносин. Учасниками цих зобов'язань можуть бути як фізичні особи, так і юридичні особи та держава (органи місцевого самоврядування), причому кожний з цих суб'єктів може виступати як на стороні заподіювача шкоди (делінквента), так і потерпілого.

Разом з тим участь у цих правовідносинах фізичних осіб є неоднаковою і залежить від наявності чи відсутності певного юридичного статусу, який встановлюється як віковими, так і іншими ознаками (наявністю певного майна тощо). Порядок відшкодування шкоди, завданої однією із категорії фізичних — малолітніх осіб потребує ретельної уваги через специфічність їх правового становища у деліктних зобов'язаннях.

Відповідно до ст. 31 ЦК *малолітньою особою* визнається фізична особа, яка не досягла 14 років. За нормами ЦК УРСР 1963 р. градація за віковою ознакою виділяла осіб, що не досягли 15 років.

У літературі висловлювалась думка про те, що діти у віці до 15 років (за нормами ЦК УРСР 1963 року) є повністю недієздатними [1, 6]. Цей висновок спирався у деякій мірі на норми сучасного тоді законодавства.

Однак погодитись з такою точкою зору не можливо, оскільки закон визнавав та визнає за цією категорією фізичних осіб певну, хоча і незначну, дієздатність. Отже більш правильним є встановлення для малолітніх так званої «часткової» дієздатності, на яку вказує і новий Цивільний кодекс України в ст. 31.

Разом з тим вказана дієздатність має саме частковий характер, оскільки, надаючи дітям до 14 років досить вузьку правочиноздатність, закон не визнає за ними можливості нести відповідальність за завдану цією особою шкоду. Можливість того чи іншого суб'єкта виступати в ролі сторони у деліктних зобов'язаннях пов'язано з одним з найважливіших понять науки цивільного права — *деліктоздатністю*.

Традиційно в сучасному праві України правове становище фізичних осіб у цивільних правовідносинах розкривається через категорії правоздатності та дієздатності.

Цивільна проздатність визначається як належне кожній фізичній особі та невід'ємне від неї право, змістом якого є можливість мати будь-які допустимі законом цивільні права та обов'язки. Цивільна правоздатність є необхідною передумовою виникнення цивільних прав і обов'язків, тобто дає юридичну можливість суб'єктам цивільного права для вступу в цивільні правовідносини і для набуття цивільних прав і обов'язків. Отже, правоздатність — це лише загальна, абстрактна можливість мати права чи обов'язки [9, 112].

Легальне визначення правоздатності закріплено в ст. 25 ЦК України. Згідно з ст. 26 ЦК України усі фізичні особи є рівними у здатності мати цивільні права та обов'язки. За загальним правилом, правоздатність не залежить від віку, стану здоров'я, можливості здійснення прав і обов'язків, життєздатності людини, хоча у випадках, передбачених у законі, можливість мати цивільні права та обов'язки може бути пов'язана з досягненням певного віку.

Але для того, щоб мати можливість самостійно створювати для себе цивільні права та обов'язки, фізична особа має бути не тільки правоздатною, але й дієздатною. Дієздатність являє собою надану фізичній особі можливість реалізації своєї правоздатності власними діями.

Згідно зі ст. 30 ЦК України, дієздатність фізичної особи — це її здатність своїми власними діями здобувати для себе цивільні права і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати і нести відповідальність у випадку їхнього невиконання.

Цінність цієї категорії, встановлюється тим, що саме дієздатність юридично забезпечує активну участь особи в цивільному обігу, реалізацію своїх майнових та особистих немайнових прав. При цьому всі інші учасники обігу завжди можуть розраховувати на застосування мір відповідальності до дієздатного суб'єкта, що спричинив шкоду.

Разом з тим не будь-який делінквент може бути стороною у правовідносинах щодо відшкодування шкоди. Так у сфері заподіяння шкоди можлива відповідальність за чужі дії, але тільки при наявності власної вини (відповідальність батьків за дії неповнолітніх; опікунів за дії підопічних і т.д.).

За загальним правилом деліктна відповідальність покладається на осіб, які є повністю дієздатними. Однак на практиці досить часто мають місце випадки, коли шкода завдається особами, які не володіють повною цивільною дієздатністю або які залежно від різних обставин не можуть в повному обсязі усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними. Тому цивільним законодавством передбачений особливий порядок відшкодування шкоди, заподіяної такими особами. Ці види зобов'язань в юридичній літературі називають «зобов'язаннями із так званим дефектним суб'єктивним складом» [10]. До них належать відшкодування шкоди, заподіяної: 1) малолітньою особою; 2) неповнолітньою особою; 3) недієздатною особою; 4) особою, цивільна дієздатність якої обмежена.

Відповідальність за винне заподіяння шкоди обумовлена т.з. «деліктоздатністю» зобов'язаної особи, тобто можливістю самостійно нести майнову відповідальність за вчинені нею шкідливі дії.

Деліктоздатність, як правило, визнається одним з обов'язкових елементів дієздатності фізичної особи [2; 4, 61; 11, 70], але вона не знайшла свого закріплення на законодавчому рівні.

На відміну від українського цивільного законодавства термін «деліктоздатність» (*Deliktsfödhikeit*) використовується в германському цивільному уложенні на одному рівні із правоздатністю та дієздатністю [3, 190–191]. Таке розмежування наводиться і у ЦК Швейцарії. Застосування правової категорії — деліктоздатність як окремого випадку дієздатності є особливістю права ФРН та Швейцарії (ст. 16 ШЦК).

Виникнення деліктоздатності українській закон пов'язує з наявністю певних умов, зокрема: досягнення 14 або 18 років у момент здійснення правопорушення, наявність майна, достатнього для відшкодування, тощо (ст. 1179 та інші ЦК).

За нормами чинного українського законодавства діти у віці до 14 років та особи, визнані судом недієздатними у встановленому законом порядку, є повністю *неделіктоздатними*.

В деяких інших правових системах вік делінквента (заподіювача шкоди) в принципі не має юридичного значення і суд може покласти на нього обов'язок відшкодувати шкоду, якщо визнає, що на момент здійснення правопорушення делінквент був у змозі розуміти значення своїх дій. Наприклад, в США неповнолітні самостійно несуть деліктну відповідальність. Однак, враховуючи те, чи міг неповнолітній за станом свого розуміння, свого розумового розвитку діяти винним чином.

В § 828 германського цивільного уложення стосовно деліктоздатності встановлені ті ж вікові межі і обсяг обмежень, що і для дієздатності, але, на відміну від останньої, закон містить додаткову кваліфікуючу ознаку: для виникнення деліктної відповідальності у віці від 7 до 18 років необхідно, щоб неповнолітній мав достатнє розуміння для усвідомлення своєї відповідальності. Що ж до інших правових систем, то проблема відшкодування шкоди, завданої неповнолітнім, вирішується також з урахуванням суб'єктом протиправності та шкідливості своєї поведінки, хоча в законах не міститься спеціальної правової категорії — деліктоздатність [5, 63].

Відповідно до ч. 1 ст. 1178 ЦК України шкода, завдана малолітньою особою, відшкодовується її батьками або іншою особою, яка на правових підставах здійснює виховання малолітнього. Так само, як і батьки, відповідають і усиновлювачі, оскільки відповідно до ст. 207 СК вони урівнюються у правах та обов'язках з родичами за походженням.

Всі перелічені суб'єкти відповідають за дії малолітніх лише у тому випадку, якщо не доведуть, що шкода виникла не за їх виною, тобто якщо вони не доведуть, що шкода не є наслідком несумлінного здійснення або ухилення ними від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою (ч. 1 ст. 1178 ЦК).

Як вказує судова практика, в цьому випадку під *виною* слід розуміти нездійснення належного догляду за малолітніми в момент заподіяння ними шкоди або безвідповідальне ставлення до їх виховання чи неправомірне використан-

ня батьківських прав, потурання пустошам, хуліганським діям, бездоглядність дітей, відсутність до них уваги тощо. Тому зазначені відповідальні особи не можуть бути звільнені від відшкодування шкоди, намагаючись довести свою невинність посиленнями, зокрема, на такі обставини, як відсутність їх вдома на час заподіяння неповнолітніми шкоди чи проживання окремо від дитини (якщо шлюб між батьками розірваний). До відповідальності притягуються обидва батьки дитини, оскільки відповідно до ст. 141 СК України мати і батько мають рівні права та обов'язки щодо своїх дітей, незалежно від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливають на обсяг їхніх прав і не звільняють від обов'язків щодо дитини. Як вказує судова практика, при заподіянні шкоди неповнолітнім як цивільних відповідачів слід притягувати обох батьків [7].

Щодо вини безпосередніх заподіювачів шкоди, то їх незрілий вік не дозволяє говорити про їх вину, незважаючи на те, що суб'єктивна сторона їх поведінки, мотиви (пограти, помститися тощо) можуть також враховуватися при її відшкодуванні.

Якщо за об'єктивними причинами один із батьків ніякої участі у вихованні не брав, наприклад, унаслідок тривалого лікування, перебування на службі у Збройних силах України тощо, говорити про наявність їх вини не можна, оскільки фактичний зв'язок із малолітнім був повністю припинений з незалежних від них обставин.

В ч. 2 ст. 1178 ЦК України міститься перелік закладів, зобов'язаних здійснювати нагляд за малолітніми: навчальні заклади, заклади охорони здоров'я чи інші заклади, зокрема приватні школи, спеціальні (кореляційні) навчальні заклади. Останні несуть відповідальність за шкоду, завдану малолітніми, якщо не доведуть відсутність своєї вини.

На практиці під виною навчальних, виховних та лікувальних закладів розуміється лише нездійснення ними належного нагляду за дітьми в момент завдання шкоди [8].

Крім того, Пленум Верховного Суду України у своїй Постанові від 27 березня 1992 р. № 6, п. 6, зазначив: *перелік в Цивільному кодексі фізичних і юридичних осіб, які несуть відповідальність за шкоду, заподіяну неповнолітніми віком до п'ятнадцяти років (нині — до 14 років), є вичерпним і поширеному тлумаченню не підлягає*.

Саме тому можна погодитись з думкою деяких авторів, які слушно зазначають, що не може бути покладено обов'язок відшкодувати завдану шкоду на заклади дошкільної освіти дітей (наприклад, будинок, центр дитячої творчості, станцію юних техніків, туристів, натуралістів, центр додаткової освіти дітей, традиційної культури, народних ремесел тощо) [12, 1073]. Тобто на заклад, де діти перебувають лише незначний час.

Особами, які зобов'язані відповідати за шкоду, завдану малолітніми, є також особи, які здійснюють виховання дитини на підставі патронажного договору (ст. 252 СК України).

Порядок встановлення над малолітніми особами, позбавленими батьківсь-

кого піклування, опіки, регламентується главою 6 ЦК, ст. 248 та ін. СК України. У разі неможливості влаштування малолітнього ні у сім'ю, ні у дитячий заклад виконання обов'язків його опікуна покладається на органи опіки та піклування (ст. 65 ЦК). Останні, як і опікун — при його наявності, несуть відповідальність за шкоду, завдану такими малолітніми.

Інтерес викликає питання, чи може установа, яка відшкодувала шкоду, пред'явити зворотну вимогу до свого робітника, який безпосередньо порушив вимоги педагогічного характеру, на підставі ст. 1191 ЦК України «Право зворотної вимоги до винної особи»?

Як впливає із змісту ст. 1191 ЦК України, підставою для звернення в порядку регресу до своїх робітників в установи є тоді, коли вона не є винною у здійсненому правопорушенні.

Системний аналіз норм ЦК України дає змогу зробити висновок, що такий випадок може мати місце, коли відшкодування шкоди установою сталося в порядку ст. 1172 ЦК України «Відшкодування юридичною чи фізичною особою шкоди, завданої їхнім працівником чи іншою особою». Але у нашому випадку з цим не можна погодитись.

Уявляється, оскільки законом встановлюється *спеціальний суб'єкт відповідальності* за шкоду, завдану малолітньою особою, — установа або відповідний заклад, а стала судова практика вказує на наявність вини у діях чи бездіяльності саме цього суб'єкта цивільних правовідносин — установи або закладу, то відповідальність за шкоду, заподіяну малолітнім, виникає саме у цієї юридичної особи, причому на підставі ст. 1178 ЦК «Відшкодування шкоди, завданої малолітньою особою», а не на підставі ст. 1172 ЦК. Одночасне застосування цих двох статей також є неможливим.

Крім того, у ст. 1172 ЦК мова йдеться про шкоду, заподіяну працівником, а у нашому випадку шкода, заподіяна третьою особою — малолітнім.

Якщо шкода була заподіяна як через вину батьків (опікунів), так і через вину навчальних, виховних або лікувальних закладів або особи, що зобов'язана здійснювати нагляд за малолітнім, то відшкодування здійснюється за принципом дольової відповідальності залежно від ступеня вини кожного (ч. 4 ст. 1178 ЦК).

Закон спеціально регулює питання *відповідальності батьків, позбавлених батьківських прав*. Так, батьки, позбавлені батьківських прав, зобов'язані відшкодувати шкоду, завдану їх дитиною, протягом трьох років після позбавлення їх батьківських прав з дати вступу судового рішення про позбавлення батьківських прав в законну силу (ст. 1183 ЦК України).

Таке правило є новелою цивільного законодавства України і свідчить про намір додаткового впливу на несправну категорію батьків за допомогою, у тому числі, цивільно-правових санкцій.

Підстави, порядок і наслідки позбавлення батьківських прав передбачені ст. ст. 164–166 СК України. Особи, позбавлені батьківських прав, втрачають не лише право на особисте виховання своїх дітей, а також всі інші права, що впливають із факту спорідненості з дитиною. Проте за ними зберігаються

деякі обов'язки як покарання за скоєне та додаткове обтяження. Зокрема, обов'язок утримувати свою дитину (ч. 2 ст. 166 СК), а також відшкодувати шкоду, завдану їх дітьми. Таким чином, на батьків покладається додатковий тягар за неналежне виховання дитини, відсутність будь-якого нагляду за дитиною, турботи про її життєво необхідні потреби.

Для покладення відповідальності на батьків, позбавлених батьківських прав, необхідно встановити причинний зв'язок між неналежним виконанням батьками своїх обов'язків та поведінкою дитини, що спричинило завдання шкоди. Так, неналежним виконанням батьківських обов'язків є безвідповідальне ставлення до виховання своїх дітей у формі ухилення батьків від обов'язку піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний, розумовий та моральний стан та розвиток, застосування фізичних та інших видів покарань, що принижують людську гідність дитини, а також аморальної, антигромадської поведінки батьків, що здійснює негативний вплив на дітей.

Правила ст. 1183 ЦК застосовуються до всіх випадків завдання шкоди малолітніми, незалежно від місця їх перебування після винесення рішення судом про позбавлення батьківських прав (під опікою, у сім'ї усиновлювачів або в виховному закладі).

Батьки, позбавлені батьківських прав, несуть відповідальність за шкоду, завдану їх дітьми, якщо не доведуть, що ця шкода не є наслідком невиконання ними своїх батьківських обов'язків. Тобто Цивільним кодексом встановлена *презумпція причинного зв'язку* між протиправною поведінкою несправних батьків (невиконанням ними своїх батьківських обов'язків) і шкодою, завданою малолітнім.

Суб'єктивною підставою відповідальності батьків, позбавлених батьківських прав, є *вина*, яка також презюмується.

Оскільки малолітній не може бути винним у заподіянні шкоди, а відповідальність батьків (опікунів) та інших осіб, зазначених в ст. 1178 ЦК, — це відповідальність за власну вину, то, за загальним правилом, *малолітній не несе відповідальності щодо відшкодування шкоди і після досягнення повноліття* (18 років).

Виключення з цього правила передбачені ч. 5 ст. 1178 ЦК. З метою захисту прав та інтересів потерпілого на безпосереднього делінквента, після досягнення ним повноліття, може бути покладений обов'язок частково або у повному обсязі відшкодувати шкоду, заподіяну ним у віці до 14 років, за наявності таких обставин:

- 1) шкода була завдана життю або здоров'ю потерпілого;
- 2) відповідальними за завдану шкоду є не юридична особа — установа або заклад, вказані в ч. 2, 3 ст. 1178 ЦК України, а батьки (усиновлювачі), опікуни чи інша фізична особа, яка на правових підставах здійснювала виховання малолітньої особи;
- 3) останні є неплатоспроможними або померли;
- 4) делінквент має достатні для цього кошти (наявність іншого майна до уваги не береться).

Для вирішення питання про відповідальність колишнього неповнолітнього необхідна наявність сукупності всіх вказаних вище обставин.

Шкода може бути завдана сумісними діями двох та більше малолітніх осіб. Такі особи називають *співзаподіювачами шкоди*.

Сумісне завдання шкоди має місце у тому випадку, якщо її виникнення причинно пов'язано з протиправними діями кожного із співзаподіювачів шкоди. При цьому зовсім не потрібно, щоб співзаподіювачі шкоди діяли одночасно. Важливо лише, що виникла шкода — неподільний результат дій цих осіб.

За загальним правилом, відповідно до ст. 1190 ЦК, особи, спільними діями або бездіяльністю яких було завдано шкоди, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим. Але існують спеціальні правила відшкодування шкоди, якщо вона завдана кількома малолітніми особами, закріплені в ст. 1181 ЦК.

Оскільки особи віком до 14 років неделіктоздатні, то відповідальність за їх дії у будь-якому разі несуть інші особи — перелічені в ст. 1181 ЦК: батьки (усиновлювачі), опікуни, заклади, які за законом здійснюють щодо малолітньої особи функції опікуна. Перелік цих осіб не включає виховні, лікувальні та інші установи і заклади та інших осіб, вказаних в ст. 1178 ЦК, тобто є значно вужчим.

Але оскільки батьки (усиновлювачі), опікуни та заклади, що здійснюють функції опікуна, не є особами, які безпосередньо завдали шкоди, незважаючи на створення своєю поведінкою (неналежне виховання, відсутність нагляду за дітьми тощо) необхідних умов для завдання шкоди, то у даному випадку застосовується *принцип дольової відповідальності*. Тобто кожний з них відповідає у певній частці, розмір якої може бути встановлений за домовленістю між цими особами або за рішенням суду (якщо відшкодування шкоди покладається на батьків (усиновлювачів), опікуна) або тільки за рішенням суду (якщо відповідає заклад, який здійснює функції опікуна. Відсутній принцип диспозитивності сторін при встановленні такого розміру).

При цьому діє *презумпція рівності часток* у зобов'язанні із множинністю осіб, закріплена в ст. 540 ЦК. Тобто частки відповідальності батьків (усиновлювачів), опікунів, закладу, що виконує функції опікуна, за дії різних малолітніх осіб передбачаються рівними, крім випадку, коли один із них не доведе, що його вина в несумлінному здійсненні або ухиленні від здійснення виховання та нагляду за малолітньою особою є меншою.

Через психічну незрілість ступінь вини самих малолітніх осіб, які завдали шкоди, на розмір відповідальності їх батьків (усиновлювачів), опікунів не впливає.

Правила щодо відшкодування шкоди, заподіяної фізичними особами у віці до 14 років, закріплені в ст. ст. 1178, 1181 ЦК, застосовуються при завданні шкоди як майну, життю і здоров'ю потерпілого, так і моральної шкоди.

Як вказувалось, батьки (усиновлювачі), опікуни, а також установи та заклади, перелічені у ст. ст. 1178, 1181 ЦК, відповідають за власну вину, в правовому розумінні. Тому, відшкодував шкоду, заподіяну малолітньою особою, вони не отримують права зворотної вимоги (*регресу*) до особи, яка безпосередньо завдала шкоду.

Література

1. Братусь С. Н. Субъекты гражданского права / С. Н. Братусь. — М., 1950.
2. Васильев В. В. Дифференциация гражданской правосубъектности / В. В. Васильев, Е. О. Харитонов // Правовое положение несовершеннолетних : сб. науч. тр. — Краснодар, 1985. — С. 14–15.
3. Германское право. Ч. I. Гражданское уложение : пер. с нем. — М. : Междунар. центр филол.-соц.-экон. развития, 1996. — (Серия «Современное зарубежное и международное частное право»).
4. Гражданское право : учебник. В 2 т. Т. 1 / под ред. Е. А. Суханова. — М. : БЕК, 1993.
5. Гражданское и торговое право капиталистических государств : учебник. — 3-е изд., перераб. и доп. — М. : Междунар. отношения, 1993.
6. Иоффе О. С. Советское гражданское право / О. С. Иоффе. — М., 1967.
7. Про практику застосування судами України законодавства про відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної злочинцем, і стягнення безпідставно нажитого майна : постановва Пленуму Верховного суду УРСР від 31 берез. 1989 р. № 3 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України — 2004. — № 12.
8. Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди : постановва Пленуму Верховного суду України від 27 берез. 1992 р. № 6 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. — 2008. — № 5.
9. Цивільне право України : підручник. В 2 т. Т. 1 / за ред. Є. О. Харитопова, Н. Ю. Голубської. — Х. : Одісей, 2008.
10. Цивільне право України. Академічний курс : підручник. У 2 т. Т. 2. Особлива частина / за заг. ред. Я. М. Шевченко. — К. : Ін Юре, 2004.
11. Цивільне та сімейне право України : навч.-практ. посіб. / за ред. Є. О. Харитопова, А. І. Дрішлюка. — Вид. 2-ге, переробл. та допов. — Х. : Одісей, 2003.
12. Цивільний кодекс України : наук.-практ. комент. — Вид. 3-тє, переробл. та допов. — Х. : Одісей, 2006.

Анотація

Єсіпова Л. О. Цивільно-правові аспекти відповідальності за шкоду, заподіяну малолітніми фізичними особами. — Стаття.

Стаття присвячена аналізу зобов'язань відповідальності за шкоду, заподіяну малолітніми фізичними особами. Досліджуються питання визначення малолітніх осіб, можливості їх участі у вказаних зобов'язаннях, категорія «деліктоздатність» щодо малолітніх. Визначаються суб'єкти, які відповідають за шкоду, заподіяну малолітніми, підстави виникнення зобов'язань за їх участю. Аналізуються принципи відповідальності декількох зобов'язаних осіб за шкоду, заподіяну малолітніми. Розкривається питання відповідальності батьків, позбавлених батьківських прав; порядок відшкодування шкоди, заподіяної сумісними діями двох та більше малолітніх осіб.

Ключові слова: малолітня особа, деліктоздатність, відповідальність, вина батьків та інших зобов'язаних осіб, співзаподіявачі шкоди.

Summary

Iesipova L. O. Civil Aspects of Liability, Arising of Minor Persons Activity. — Article.

The article is devoted to the analysis of responsibility obligations for harm, caused by children. The questions of definition of children, possibility of their participation in the indicated obligations, the category of «delictual liability» in relation to children are examined. Subjects, which are responsible for harm caused by children, reasons of obligations accrual with their participation are determined. Principles of responsibility of a few obliged persons for harm caused by children are analysed. The question of responsibility of parents, deprived of parental rights; the order of compensation of harm, caused by consistent actions of two and more children is out.

Keywords: a child, delictual liability, responsibility, guilt of parents and other obliged persons, co-injurer.